

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Utrecht op het tweede gezicht

Gedachten bij 50 jaar stedelijke erfgoedzorg

van Tussenbroek, G.

Publication date

2022

Document Version

Final published version

Published in

Oud-Utrecht

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

van Tussenbroek, G. (2022). Utrecht op het tweede gezicht: Gedachten bij 50 jaar stedelijke erfgoedzorg. *Oud-Utrecht*, 95(3), 4-9.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

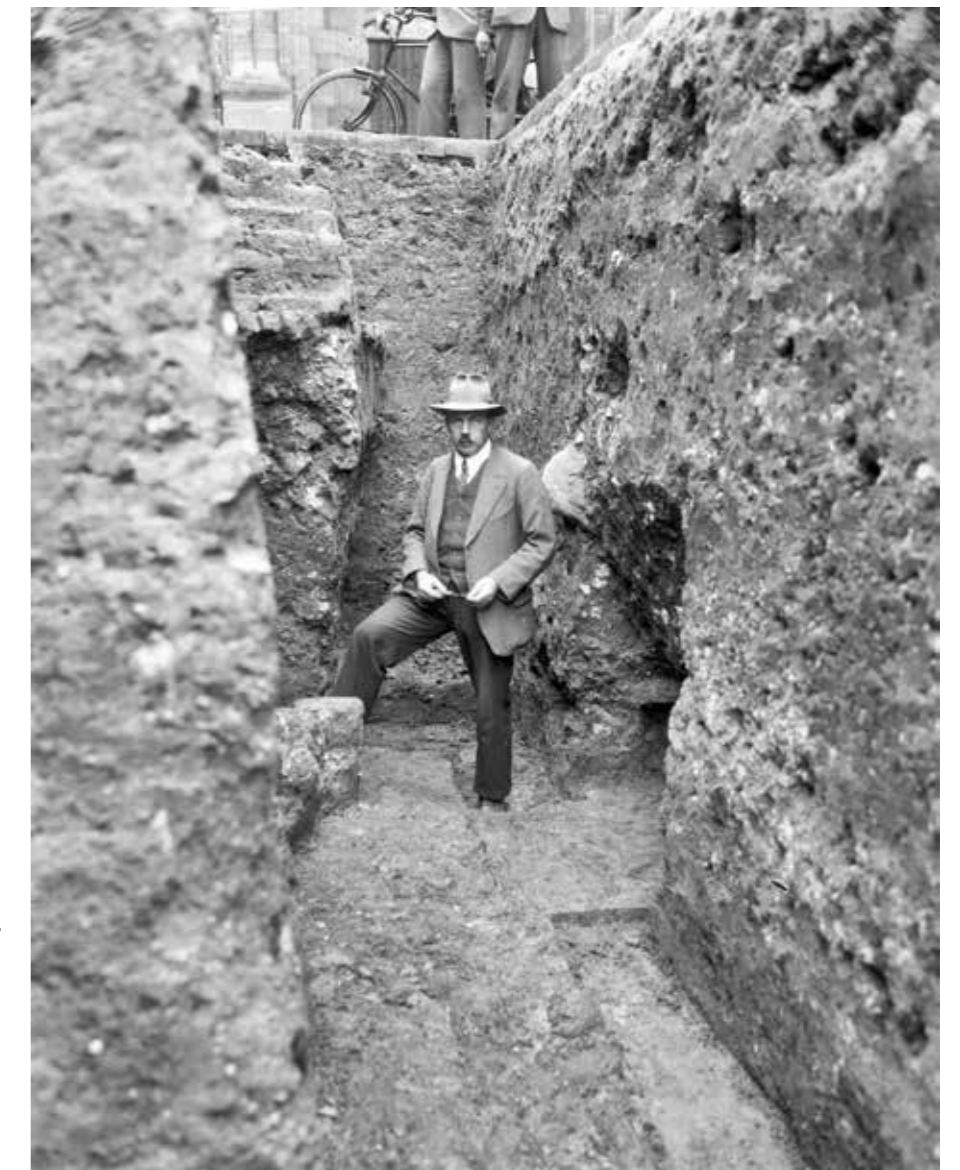
Utrecht op het tweede gezicht

- < Beschilderde vloer, aangetroffen tijdens bouwhistorisch onderzoek in het pand Lange Nieuwstraat 9 in 1992. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- > Willem Stooker in een werkput van de opgravingen op het Domplein rond 1930. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- √ Coen Temminck Groll achter zijn bureau. [KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND](#)

ging, maar zij konden niet meer doen dan vaststellen dat de gebouwen met veel jongere voorgevels soms teruggingen tot de 14e of 15e eeuw. Ook in andere steden ging het zo; de ontdekking dat achter voorgevels uit de 18e en 19e eeuw niet zelden middel-eeuwse huizen staan, kwam vaak te laat. Met het schilderachtige stadsbeeld verdween zodoende veel meer dan alleen een pittoresk plaatje. In Utrecht was men gelukkig iets verstandiger en bleef de sloop van de oude stad relatief beperkt. Toch ging dat evenmin zonder slag of stoot. Als de plannen voor de vier saneringsgebieden in de binnenstad - Wijk C, Achter Clarenburg, Springweg en de Lange Nieuwstraat - waren uitgevoerd, zouden er maar liefst 1.300 woningen zijn gesloopt. Nadat ook de verkeersplannen duidelijker vorm aannamen, ontstond echter een golf van protest.

Historisch besef

Het besef dat het verleden van de stad is opgeslagen in bakstenen, balken en in het archeologisch bodemarchief, had in Utrecht al vroeg voet aan de grond gekregen. Na Nicolaas van der Monde en Samuel Muller,

Gedachten bij 50 jaar stedelijke erfgoedzorg

Goede zorg voor erfgoed is niet vanzelfsprekend. Belangrijke voorwaarden voor een zinvolle omgang met overblijfselen uit het verleden zijn kennis en onderzoek. Er zijn weinig steden in Nederland die zo'n rijke onderzoekstraditie hebben opgebouwd als Utrecht. De publicaties daarover bieden een schat aan kennis en inspireren onderzoekers in andere steden. Een beschouwing over het belang van gemeentelijke erfgoedzorg en het fragiele collectieve geheugen van de stad.

Gabri van Tussenbroek is bouwhistoricus bij Monumenten en Archeologie van de gemeente Amsterdam en hoogleraar Stedelijke identiteit en monumenten aan de Universiteit van Amsterdam.

Toen in de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw de sanering van lange tijd verwaarloosde binnensteden om zich heen greep, had dat verregaande gevolgen. De

bewoners, vaak al generaties lang geworteld op die plek, zagen hun sociale netwerken uiteenvallen. Stedelingen zwermden uit en ruilden de oude stad in voor het moderne beton van de nieuwbouwwijk. Cityvorming bracht kantoorgebouwen, monofunctionele winkelgebieden en brede wegen voor het autoverkeer. Er kwamen 'structuurplannen' en doorbraken. De auto moest volgens de

stadsplanners tot in het hart van de stad kunnen komen en daarvoor moest alles wijken. Als het Verkeersplan Feuchtinger uit 1958 en het daarop volgende stedenbouwkundige plan van Kuiper daadwerkelijk zouden zijn uitgevoerd, waren de gevolgen voor Utrecht niet te overzien geweest. En de huizen, die eeuwenlang onderdak hadden geboden aan rijk en arm, aan geluk en verdriet, gingen nu roemloos ten onder. Zij werden gesloopt zonder dat veel mensen beseften wat dit betekende, laat staan dat er hevig om werd getreurd. Achteraf gezien was die rigoureuze sloop in veel gevallen een onherstelbare fout. Het is wrang te moeten constateren dat in Nederland meer historische gebouwen verloren gingen na de oorlog dan ten gevolge van het oorlogsgeweld. Hoe groot het verlies kon zijn, bleek in sommige steden maar al te duidelijk, zoals bij de sloop van de benedenstad van Nijmegen. Medewerkers van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg documenteerden daar in allerijl wat verloren

die de geschiedenis vanuit de geschreven bronnen benaderden, begon Willem Stooker (1892-1983) - aanvankelijk 'opzichter Gemeentewerken' - in de jaren twintig met oudheidkundig onderzoek naar de materiële overblijfselen. Stooker was betrokken bij onderzoek naar het Domplein, de Domtoren, het Catharijneconvent en de resten van de Paulusabdij. Na Stookers pensionering in 1957 werd hij opgevolgd door de architect Coenraad Temminck Groll (1925-2015), die al enkele jaren in dienst was van de gemeente en eveneens een sterke historische interesse had. Veel van het onderzoek van Stooker was archeologisch van aard. Temminck Groll wist dat onderzoek letterlijk boven het maaiveld uit te tillen. Hij gebruikte zijn historische kennis bij restauratiewerkzaamheden en werd daarmee een voorbeeld voor een hele generatie bouwhistorici. Voor een ingewijde als Temminck Groll was het geen geheim: een oude stad geeft zichzelf niet op het eerste gezicht prijs. Wie een stad echt wil leren kennen moet verder kijken dan het maaiveld en de voorgevel. Makkelijk is dat niet, want het kost veel tijd en doorzettingsvermogen. Toen in Nederland aan het begin van de 20e eeuw serieus werd

begonnen met het opstellen van een lijst met belangrijke historische gebouwen, was de buitenkant dan ook leidend. Die eerste inventarisaties waren niet veel meer dan aangeklede adressenlijsten. Hierop stonden gebouwen waarvan het historisch belang vanaf de buitenzijde herkenbaar was. Wat er achter de façade schuilging, bleef onbekend. Een pand met een fraaie voorgevel had op die manier veel meer kans om op de monumentenlijst te belanden dan een pand met een recent verbouwde façade, al school in dat laatste misschien wel veel meer historie dan in het eerste. Temminck Groll pakte het anders aan. Door tal van publicaties in het *Maandblad Oud-Utrecht*, het gemeenteblad *De Timmerwerf* en door zijn dissertatie *Middel-eeuwse stenen huizen te Utrecht* (1963) wist hij zijn kennis niet alleen te documenteren, maar ook te delen met een veel breder publiek. Zonder kennis van oude gebouwen is immers geen bescherming en verstandige omgang mogelijk. De erfgoedzorgers van het eerste uur waren vaak roependen in de woestijn. Terwijl de modernistische stedenbouw hoogtij vierde, probeerden zij te redden wat er

te redden viel. Maar zoals vaker ontstond er een tegenbeweging als reactie op dit visionaire vernieuwen van de binnenstad. Net als het modernisme zelf geworteld in de late 19e eeuw, kwam de zorg voor oude gebouwen - na jarenlang gesoebat - met de eerste Nederlandse monumentenwet van 1961 eindelijk op stoom. Door de eerste resultaten van een actief monumentenbeleid groeide in de steden zelf het besef van de waarde van het verleden, en daarmee ook van onderzoek als voorwaarde voor een verantwoord beleid. Utrecht had hierop al een voorschot genomen, overigens niet als enige stad in ons land. Al in 1928 was een Monumentenverordening aangenomen en waren enkele panden op de gemeente-

lijke monumentenlijst geplaatst. Vijftien jaar later - midden in de oorlog - richtten de gemeente en de vereniging Oud-Utrecht het Utrechts Monumentenfonds op dat panden aankocht en restaureerde, en particulieren subsidieerde en adviseerde.

Anarchie van gemeentewege
Stooker en Temminck Groll verrichtten hun onderzoekingen als hoofdarchitect bij de gemeente. Hoewel zij publiceerden in de gemeentelijke bladen en invulling aan de gemeentelijke verordening gaven, was onderzoek verrichten niet hun primaire taak. Pas in 1971 zou daar aarzelend verandering in komen, toen er in Utrecht in politiek opzicht een andere wind ging waaien en er

< Tarq Hoekstra (tweede van rechts) tijdens opgravingen op het Vredenburg, 1976. WIM UILENBROEK, HET UTRECHTS ARCHIEF

✓ Frans Kipp bij bouwhistorisch onderzoek aan het Wed in 1976-1977. ERFGOED GEMEENTE UTRECHT

> Bart Klück behoorde in 1971 tot de krakers van historische panden aan Achter Clarenburg. Hun bouwhistorisch onderzoek leidde tot een monumentenstatus en behoud.

HET CENTRUM / ERFGOED GEMEENTE UTRECHT

> Achter Clarenburg en Wijde Poort rond het midden van de 17e eeuw, gereconstrueerd op basis van bouwhistorisch onderzoek. Tekening van Bart Klück voor het 50-jarig bestaan van het Utrechts Monumentenfonds in 1993. HET UTRECHTS ARCHIEF

vanuit het stadsbestuur meer oog kwam voor het verleden. In dat jaar kreeg Cor van den Braber, medewerker van de gemeentelijke restauratie-architect Cees Baart de la Faille, een opdracht om zich voor één dag per week bezig te gaan houden met archeologisch onderzoek. Maar ingegeven door de grootschalige stedenbouwkundige ingreep rond de bouw van Hoog Catharijne, beseftte het stadsbestuur al snel dat een dag per week onderzoek veel te weinig was, en dat er een gemeentelijk archeoloog moest worden aangesteld. Dat gebeurde met de benoeming van Tarq Hoekstra (1939-2020) in februari 1972.

Rotterdam had in 1960 al het spits afgebeten met de aanstelling van Catharinus Hoek als gemeentelijk archeoloog. Maar in de jaren zeventig kreeg het historische onderzoek ook elders steeds meer voet aan de grond. In Amsterdam ondervond de aanleg van de metro (Oostlijn) zoveel hinder van onbekende obstakels in de grond dat ook daar een stadsarcheoloog was aangesteld. Hierna ontstonden soortgelijke posities in 's-Hertogenbosch, Dordrecht en Nijmegen.

Tegelijkertijd konden binnensteden zich in hernieuwde belangstelling verheugen, niet alleen in Nederland. Ideologisch gemotiveerde krakers van allerlei pluimage waren van mening dat je in oude, vaak leegstaande huizen nog best kon wonen. In Utrecht was het de werkgroep 'Herstel leefbaarheid oude stadswijken Utrecht' die actief in de bouwput sprong om onderzoek te verrichten en huizen bezette om die te behouden voor de toekomst. En het Europese Monumentenjaar 1975 ging gepaard met een grote publiekscampagne, die waardevol erfgoed onder de aandacht bracht bij een brede laag van de bevolking. In steeds meer steden begonnen bewoners zich zorgen te maken over de teloorgang van hun oude stad. Nu de welvaart in Nederland toenam, de resultaten van enkele decennia restaureren in veel steden zichtbaar waren en er steeds meer kritische geluiden klonken over het autoverkeer en de gevolgen voor stad en landschap, kon de erfgoedzorg rekenen op een groeiend draagvlak.

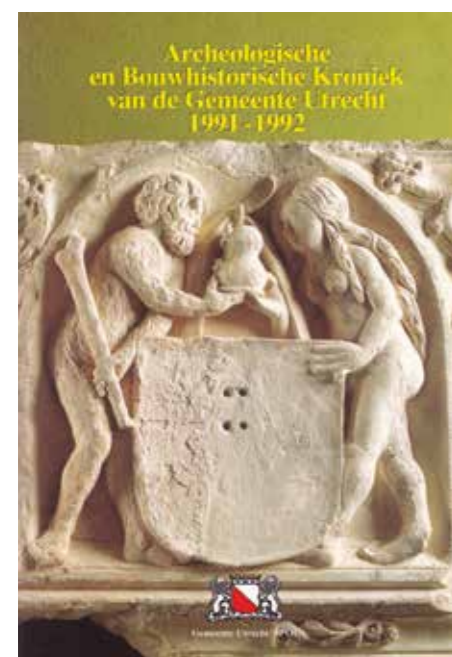

wonen. Hij werd terzijde gestaan door Bart Klück, die als medewerker van het Utrechts Monumenten Fonds het ene na het andere pand documenteerde. Kipp en Klück verrichtten pionierswerk van onschatbare waarde. Net zoals hun collega's in 's-Hertogenbosch, Amsterdam en andere steden, moesten zij uitvinden hoe ze in een nog onwennig gemeentelijk kader de bovengrondse archeologie handen en voeten konden geven. Gesteund door een aantal collega's binnen de stedelijke organisatie, liep dit in de praktijk vaak uit op anarchie van gemeentewege. Door middel van al dan niet toevallige contacten wisten zij toegang te krijgen tot panden en gingen daar met veel enthousiasme aan de slag met meetlint en tekenpapier, soms ver buiten de officiële wettelijke taakstelling en werktijden. Dat pionierswerk leidde tot een groot draagvlak in de stad en de jonge bouwhistorici wisten zich dan ook gesteund door vele betrokkenen.

Professionele erfgoedzorg

De beslissing van het gemeentebestuur om de zorg voor erfgoed in eigen hand te nemen, was een gelukkige. Niet alleen omdat de afstand tot de burger veel kleiner was dan wanneer die zorg op rijksniveau werd afgehandeld, maar ook omdat kennis van de lokale situatie een duidelijk voordeel opleverde. De rijksdiensten die op dat moment verantwoordelijk waren voor de monumentenzorg en het oudheidkundig bodemonderzoek konden de vraag van de steden niet aan en reageerden vaak traag. En in Utrecht bestond al een sterke, vanuit de bevolking gedragen traditie om aandacht te vragen voor het erfgoed. Met die lokale aanpak zette Utrecht haar verleden op de kaart: na de eerste wilde jaren werd in samenwerking met de Vereniging Oud-Utrecht een *Archeologische en bouwhistorische kroniek* uitgegeven.

Inventarisatie van depotbestanden kreeg aandacht, er werden samenwerkingen aangegaan met de rijksdiensten, onderwijsinstellingen en maatschappelijke organisaties. Een belangrijke samenwerking was vanaf 1985 die met Stichting Archeologie en Bouwhistorie van de stad Utrecht (STABU). Die had tot doel de kennis over de archeologie en bouwhistorie van de stad te vergroten, vervolgonderzoek mogelijk maken en tentoonstellingen en publicaties verzorgen. In hetzelfde jaar werd ook StadsHerstel Utrecht opgericht. De gemeentelijke zorg voor het verleden was dus geen geïsoleerd fenomeen, maar een bevestiging van een breed gevoelde noodzaak. Daarnaast werd geprobeerd om onderzoeksresultaten mee te nemen in het bouwen en restauratieproces, de ene keer met meer succes dan de andere. In praktisch opzicht vroeg ook de huisvesting van de eigen medewerkers om aandacht. In de *Kroniek* van 1986 was te lezen dat de

bouwhistorisch onderzoekers voor een derde maal hadden moeten verhuizen en nu als 'kraakwacht' een school aan de Bloemstraat hadden betrokken. Vier jaar later kregen zij samen met de archeologen eindelijk een permanent onderkomen aan de Zwaansteeg achter Oudegracht 229: het Pandhuis. Hier kreeg ook het Utrechts Documentatie Systeem (UDS), de Utrechtse encyclopedie voor monumentenzorg, bouwhistorie en cultuurhistorie, een vaste plaats. De decentralisatie van de monumentenwet gaf gemeenten de mogelijkheid om een eigen monumentenbeleid te gaan voeren. Er kon worden begonnen met het opstellen van een gemeentelijke monumentenlijst. De prominente positie van de Utrechtse erfgoedonderzoekers kreeg ook op een heel andere manier zijn weerslag. In 1989 verscheen het tweedelige standaardwerk *Utrecht. De huizen binnen de Singels*. Voor het eerst in Nederland werden op deze schaal woonhuizen binnen een historische binnenstad op systematische wijze beschreven, gerangschikt volgens woonhuistypologie. In andere steden werd hier met bewondering naar gekeken. Ook elders werd onderzoek gedaan en

gepubliceerd; aanzetten tot periodieken zoals de *Kroniek* waren er onder andere in Amsterdam, Dordrecht, Gouda en 's-Hertogenbosch. Behalve in Groningen, waar de jaarlijkse publicatie van onderzoek tot op de dag van vandaag onverdroten doorgaat, stokten deze uitgaves maar al te vaak na enkele nummers. Het veelomvattende en diepgaande onderzoek zoals dat in Utrecht met veel elan en vasthoudendheid werd verricht, bleek in veel andere steden niet haalbaar.

De toekomst van het verleden

Onder de Nederlandse steden is Utrecht een volstrekt buitenbeentje: een Romeinse oorsprong, meerdere romaanse kerken, stadskastelen en huizen die compleet met sporenkappen teruggaan tot rond 1300 of eerder, grachten met werfkelders en een kathedraal met de hoogste middeleeuwse toren van Nederland. Samen met een rijk bodemarchief zijn het ingrediënten die laten zien dat de Domstad tot de belangrijkste middeleeuwse steden in Noordwest-Europa behoorde en - ondanks sloop en vernieuwing - buitengewoon goed bewaard is gebleven.

- < Het Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum (ABC) was vanaf 1989 gevestigd in het Pandhuis aan de Zwaansteeg. HET UTRECHTS ARCHIEF
- ↳ Beschrijving, een van beide delen van 'Utrecht. De huizen binnen de Singels' door Marceline Dolfin, Edsard Kylstra en Jean Penders uit 1989. RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG / SDU
- ↳ Archeologische en bouwhistorische kroniek van 1991-1992 met op de voorzijde een schouwfries van Oudegracht 147, gevonden bij werk aan de werfmuur. SPOU / GEMEENTE UTRECHT
- ↳ Bart Klück tijdens onderzoek aan bastion Zonnenburg, 2001. ERFGOED GEMEENTE UTRECHT

Het resultaat van een halve eeuw erfgoedzorg in Utrecht is in de eerste plaats te bewonderen in de stad zelf. Het is echter een wat onbevredigende constatering dat veel geld, tijd en moeite hebben geleid tot het behoud van iets dat er al heel lang stond. Waarom zou dat überhaupt bijzonder zijn? Pas in de moderne tijd sloeg de sloopwoede om zich heen. Daarvoor hadden de generaties eeuwenlang hun huizen en gebouwen onderhouden, soms een beetje veranderd, maar vrijwel altijd laten staan. Een afgeleide van de aandacht voor het verleden zijn de inmiddels ontelbare archeologische, bouwhistorische en andere cultuurhistorische publicaties waarin de vrucht van vele jaren onderzoek is neergeslagen. Hiermee heeft Erfgoed Utrecht het lokale belang tot grote hoogte oversteegen. Het in Utrecht verrichte en ontsloten onderzoek is tegenwoordig een belangrijke pijler voor de archeologische en bouwhistorische referentiec collectie van Nederland.

De verdienste van 50 jaar onderzoek is dat niet alleen de topmonumenten aandacht kregen, maar dat al vroeg is onderkend dat ook in kamervoningen en arbeidershuisjes een belangrijk deel van Utrechts verleden te vinden is. Wie de *Kronieken* doorneemt, merkt op dat voor de onderzoekers van het eerste uur niet alleen de middeleeuwen telden. Nadat men begin jaren negentig koos voor een meer thematische ontsluiting van het onderzoek, werden talloze onderzoeken voor een breed publiek uitgewerkt. Dat gaat tot op de dag van vandaag door. Publicaties als *Utrecht in Steen* (2007), *De Utrechtse Domtoren* (2014) en *Utrecht bouwt 1945-1975* (2019) bieden een schat aan kennis en inspireren erfgoedzorgers en onderzoekers in andere steden. Het is in die artikelen en boeken, dat onderzoekers hun overwegingen hebben uitgeschreven om ze te delen met hun vak- en stadsgenoten. Dit onderzoek formuleert uiteindelijk de betekenis van al het erfgoed. Degenen die een groot deel van hun leven hebben gewijd aan het verleden van Utrecht spreken tot in lengte van dagen tot hun opvolgers: Willem Stooker, Coen Temminck Groll, Tarq Hoekstra, Bart Klück - maar

ook allen die nog onder ons zijn. Voor vakgenoten, studenten en geïnteresseerden is dit een schat om te koesteren. Dat blijkt telkens weer wanneer er restauraties moeten worden voorbereid en de behoefte aan kennis het hoogst is. Het terug kunnen vinden van het verleden is een onmisbaar deel van de zorg voor ons erfgoed: niet alleen het gebouw zelf, maar ook hoe eerdere generaties over die gebouwen hebben gedacht. Stadsbesturen doen hun werk telkens voor een beperkte periode van vier jaar en kijken vooral naar voren. De neiging om het collectieve geheugen uit te schakelen, is een diep menselijke trek. Maar als 50 jaar Utrechtse erfgoedzorg één ding duidelijk heeft gemaakt, dan is dat het belang van continuïteit. Nieuwe thema's en onderzoeksgebieden komen en gaan met de waan van de dag. Net als de oude gebouwen en het bodemarchief heeft de stad zelf echter alle tijd. Daarom is het zo belangrijk te zorgen voor continuïteit in de aandacht voor erfgoed, ook als er periodes zijn waarin heel andere maatschappelijke vraagstukken om aandacht vragen.

